

فرہنگِ مصطلحاتِ میرزا قاتیل

پروفیسر ڈاکٹر محمد اقبال شاہد، چیئر مین شعبہ فارسی، جی سی یونیورسٹی، لاہور
نسیم الرحمان، حجرہ شاہ مقیم

Abstract

Terminology is one of the most profound and comprehensive shape of word. In this article, it is discussed that Mirza Qateel's contribution to language is very important and in this regard.

تمام ترقی یافتہ زبانوں کی طرح فارسی زبان میں بھی لغت نویسی کی ایک مستحکم روایت موجود ہے تاہم اس کی بنیاد ایرانی سرزمین کی بجائے برصغیر میں رکھی گئی۔ اسلامی دور میں جب فارسی زبان مسلمان فاتحین کے ساتھ برصغیر میں گئی تو وہاں مقامی لوگوں کے لیے اس کی تفہیم ایک ضرورت بن گئی۔ چنانچہ مقامی لوگوں کی اس ضرورت کو پورا کرنے کے لیے برصغیر میں لغت اور قواعد نویسی کا آغاز ہوا۔

تاج الدین نوش آبادی کے مطابق:

”در رشد و شکوفایی فرہنگ نویسی فارسی نیز، ہیچ یک از سرزمین های فارسی زبان را یارای برابری با شبہ قارہ نیست؛ زیرا از ہنگامی کہ زبان فارسی در شبہ قارہ، قلمرو امپراتوری عثمانی و آسیایی مرکزی زبان علم، ادب و سیاست گردید، پیوسہ فرہنگ های بدین زبان نوشتہ شد، کہ بیشترین نقش را در تدوین آن ہام نویسندگان شبہ قارہ یا ایرانیانی کہ بدان سرزمین کو چیدہ بودند، داشتہ اند۔“ [۱]

یوں یہ شرف برصغیر کو حاصل ہے کہ فارسی زبان کے ابتدائی لغت (فرہنگ قواس ۶۹۰ق؛ دستورالافاضل فی لغات الفضائل ۷۴۳ق) [۲] برصغیر میں لکھے گئے۔ برصغیر کے فارسی زبان و ادب میں ہمہ جہت خدمات رکھنے والے لوگوں میں ایک نمایاں نام میرزا قاتیل کا ہے۔ ان کے مختصر احوال و آثار درج ذیل ہیں:

میرزا محمد حسن قتیل دہلوی ۱۱۷۰-۱۱۷۲ق/۱۷۵۶-۱۷۵۸م کے دوران شاہجہان آباد دہلی میں پیدا ہوئے۔ ان کا ابتدائی نام دیوالی سنگھ تھا۔ بچپن میں اس کے

والدین شاہجہان آباد چھوڑ کر لکھنؤ چلے گئے۔ قتیل نے مروجہ تعلیم لکھنؤ میں حاصل کی۔ سترہ یا اٹھارہ سال کی عمر میں اسلام قبول کر کے محمد حسن نام اور قتیل تخلص اختیار کیا۔ اسلام قبول کرنے کے باعث اپنے خاندان سے جدائی اختیار کی اور دہلی چلے گئے۔ چند سال بعد لکھنؤ واپس لوٹے اور کچھ مدت کے لیے نواب آصف الدولہ کے دربار میں رہے۔ بعد میں شہزادہ سکندر شکوہ، محمد شاہ بادشاہ دہلی کا بیٹا جو دہلی چھوڑ کر لکھنؤ چلا گیا تھا، کے ہاں ملازم ہو گئے اور تمام عمر وہیں ملازمت کی۔ قتیل نے تمام عمر شادی نہیں کی۔ ۲۳ ربیع الثانی ۱۲۳۳ ق/ ۲ مارچ ۱۸۱۸ م کو استسقا کے مرض میں انتقال کیا اور قیصر باغ لکھنؤ میں دفن ہوئے۔ [۳]

میرزا قتیل کی تصانیف درج ذیل ہیں:

- شجرۃ الامانی (قواعد فارسی)
- نہر الفصاحت (قواعد فارسی)
- چہار شربت (عروض و انشا)
- ہفت تماشا (تاریخ)
- مظہر العجایب (لغت)
- معدن الفوائد (رقعات)
- ثمرات البدایع (رقعات)
- رقعات قتیل
- منشآت قتیل
- قانون مجدد
- شوقیہ
- قوانین زبان ترکی بہ زبان فارسی
- بخشی از دریای لطافت (منطق، عروض)
- دیوان اشعار
- مثنوی صبح بہار

میرزا قتیل نے اپنی گرانقدر تصانیف میں فارسی دستور، لغت، علم بیان، انشا کی نہ صرف توضیح و تشریح کی، بلکہ رقعات کی شکل میں قواعد و انشا کے خوبصورت نمونے بھی یادگار چھوڑے۔ لغت میں انہوں نے فارسی محاوروں اور مصطلحات پر مشتمل کتاب ”مظہر العجایب“ تصنیف کی۔ اس کے علاوہ ”چہار شربت“ کا شربت دوم بھیلغت پر مشتمل ہے جسے انہوں نے ”مصطلحات اہل زبان“ کا نام دیا ہے۔ اس میں مختلف فارسی الفاظ، اصطلاحات، محاورے اور مترادفات شامل ہیں۔ قتیل نے اس کی تالیف میں زیادہ تر اپنے ننھیالی بزرگ سیالکوٹی مل و ارستہ کی ”مصطلحات الشعرا“ کو سامنے رکھا ہے۔ [۴] تاہم مندرجات کو الفبائی ترتیب سے درج نہیں کیا۔ یہاں چہار شربت کا مفصل تعارف اور پھر مصطلحات والے حصہ کو الفبائی ترتیب کے ساتھ پیش کیا جاتا ہے۔

میرزا قتیل نے یہ کتاب ۱۲۱۷ ق/ ۱۸۰۲ م، میں اپنے دوست میر امان علی کے چھوٹے

بیٹے میر سید محمد کی فرمایش پر تحریر کی۔ اور عروض و قافیہ کا حصہ شیخ منیر علی آسیونی نامی شخص کی خواہش پر شامل کیا۔ اس کتاب کے چار باب ہیں اور اسی وجہ سے قتیل نے اسے چہار شربت سے موسوم کیا اور میر سید محمد کی نسبت سے اشربہ محمدیہ کا نام بھی دیا [۵]۔

شربت اول: در عروض و قافیہ، در دو چنانغ، چنانغ یکم: عروض، در نہ ایاغ، ایاغ اول: بحور نوزدہ گانہ سالم قدیم و جدید، ایاغ دوم: در شرح کیفیت شراب رمانین ترکیب و بساطت آنہا، ایاغ سوم: حروف مکتوبی و ملفوظی، ایاغ چہارم: اصول و ارکان، ایاغ پنجم: اجزای ارکان، ایاغ ششم: زحافات، ایاغ ہفتم: بحور و دوائر، ایاغ ہشتم: تقطیع و دیگر اباحت ضروریہ، ایاغ نہم: تفصیل اوزان رباعی۔

چنانغ دوم: قافیہ، در سہ ایاغ: ایاغ اول: معنی قافیہ، ایاغ دوم: عیوب قافیہ، ایاغ سوم: ردیف، شربت دوم: تنہا در یک چنانغ، در مصطلحات اہل زبان، شربت سوم: در نثر نویسی، در سہ چنانغ۔ چنانغ یکم در سہ ایاغ:

ایاغ اول: نثر فاضلانہ

ایاغ دوم: نثر صوفیانہ

ایاغ سوم: نثر منشیانہ

چنانغ دوم در دو ایاغ

ایاغ اول: اخبار خوش مذاقان با این کہ چگونہ آغازش توان کرد و چسان بہ انجام باید رسانید

ایاغ دوم: پختن چای موادی کہ نثاران را بہ کار آید

چنانغ سوم در چہار ایاغ:

ایاغ اول: مکاتیب رنگین، ایاغ دوم: مکاتیب بلیغ، ایاغ سوم: مکاتیب سادہ، ایاغ چہارم: مکاتیب زبان روزمرہ، شربت چہارم: در یک چنانغ زبان ترکی، ایاغ اول: در مفردات زبان ترکی، ایاغ دوم: مصادر زبان ترکی، ایاغ سوم: صرف زبان ترکی با ترجمہ فارسی، ایاغ چہارم: قوانین زبان ترکی۔

چہار شربت پانچ مرتبہ چاپ سنگی کے طور پر چھپ چکی ہے [۶] جبکہ اس کے خطی نسخے کتابخانہ گنج بخش اسلام آباد، کتابخانہ دانشگاه پنجاب لاہور، کتابخانہ ہمدرد کراچی، کتابخانہ لیاقت ہال لائبریری کراچی [۷]، برٹش میوزیم لائبریری لندن [۸]، اور آرشیو ملی ہند دہلی نو [۹] میں موجود ہیں۔

چہار شربت کے مطبع محمدی لکھنؤ سے شائع شدہ ۱۶۲۱ ہجری قمری کے ایڈیشن میں یہ حصہ صفحہ ۲۷ تا ۳۶ بغیر ترتیب الفبائی کے موجود ہے۔ ذیل میں اسے الفبائی ترتیب سے اختصار کی خاطر محض چند مثالوں پر اکتفا کیا جاتا ہے۔

آ

آب آتش رنگ: شراب.

آب از آتش برآوردن: اشاره از سرانجام نمودن کار ممتنع الوقوع یعنی پر مشکل که به منزله محال باشد.

آب از آتش کشیدن: ن.ك: آب از آتش برآوردن

آب انبار: به معنی آبگیر.

آب آوردن: به معنی بهم رسانیدن بیماری نزول آب در چشم.

آب باریك: آب کمی که در نباتات روان باشد.

آب برآینه ریختن: فال نيك است برای سفری، قاعده ولایت است که چون کسی عازم

سفر شود، وارثان یا دوستانش چند برگ سبزی برآینه گذاشته آب بر آن

ریزنند و این فال برای آن است که به سلامت و صحت زود تر کامیاب

گشته از آن سفر معاودت نماید.

آب بردست کسی ریختن: مراد از خدمت گذاری اوست.

الف

ابتدا به ساکن کردن: بی تامل سخن گفتن.

ابن السبیل: مسافر.

ابومحمد: امام زین العابدین علیه السلام.

اثنا عشری: شیعی مذهب.

ب

باريك رفتن: به تکلف حرف زدن.

با شاه فالوده نمی خورد: یعنی بسیار غرور دارد.

بابری: اسم زردآلو.

باد آورد: مشهور و در لغات فارسی مرقوم و به معنی چیز مفت نیز استعمال یابد.

باد دست: سخی.

پ

پا انداز: آنچه به جانب داران داماد و عروس دهند.

بالاچاق: غالب.

- پا پار کردن: بیرون گذاشتن پا از خانه است کسی را که پا از خانه گاهی بیرون نگذاشته باشد مثل اطفال رجال شریف که هرزه گردی عیب شان باشد.
- پا علم خوان: کسی که زیر علم امام در عشره محرم چیزی بخواند.
- پاچنار: مردم کم قدر و خدمتگار.

ت

- تپاندن: به معنی گائیدن باشد.
- تخته شلنگ: شلنگ پهلوانان ولایت بر تخته وقت زور آزمائی.
- تر آمدن: کنایه از تنگ آمدن.

ج

- جامه گذاشتن: مردن.
- جعفری: شیعی مذهب
- جغله: بچه که لائق گائیدن باشد و این اصطلاح اهل خراسان است.
- جگر باختن: نامردی.
- جلفا: محله نصاری در اصفهان.
- جو و گندم شدن ریش: عبارت از سیاه و سفید شدن مو باشد.
- جو و گندم شدن سبیل: ر.ك: جو و گندم شدن ریش

چ

- چادر: خیمه.
- چادر مهتاب: مراد از جوش مهتاب.
- چار خم: فنی است از کشتی.
- چار ضرب: نوعی از سبب خلفای ثلثه نزد ایرانیان.
- چرخ چی: قسمی از فوج.
- چرخك: نیز فنی از پهلوانی.

ح

- حافظ: مشهور و مطرب را نیز گویند.
- حجاز: گوشه موسیقی.
- حجة القایم: کنایه از امام مهدی علیه السلام است.

حجت:

ن.ك: حجة القايم.

خ

خاك برلب:

قسم خوردن.

خاك جلو گیر:

شهر دلچسپ.

خاك دامنگیر:

ن.ك: خاك جلو گیر.

خاك شفا:

خاك كربلا.

خاك مال کردن:

بر زمین آوردن پهلوان.

خدا بیامرز:

به معنی مغفور.

و

دادن:

کون دادن

دام رنگین:

شراب.

داماد:

مشهور و به معنی شوهر خواهر نیز آرند.

دامن بر زمین کشیدن:

مراد از راه رفتن به کمال غرور و نخوت.

در گرفتن چراغ:

به معنی مشتعل شدن

و

ذاکر:

خواننده احوال امام علیه السلام.

ر

رام رنگین:

شراب.

راه وا کردن:

به کسی راه پیدا کردن.

رخت بستن:

سفر کردن.

رشته خطائی:

قسم شیرینی ولایت.

ز

زابل:

نام شهری و مقام موسیقی.

زبان بریده:

کسی که کار نمایان از او به ظهور آید.

زمین دیوار:

قسمی است از ورزش.

زهره باختن:

نامردی.

زوّار:

عبارت از زیارت کننده قبر امام.

س

ساق عروس:	قسم شیرینی ولایت.
سبز شدن:	به معنی نمودار شدن.
سبز:	جوان سبز و ملیح - و سبز ته گلگون و رای آن باشد.
سبزینه:	ن.ك: سبز.
سر به صحرا کشیدن:	بی سرو پا به طرفی رفتن.
سر پا زدن:	به معنی رد کردن باشد.

ش

شاعر:	مدارج شعرا.
شب اندر روز:	نام پارچه.
شراب:	در اصطلاح اطبا شربت را گویند.
شیر آفتاب:	سپیده صبح.

ص

صاحب الامر:	ر.ك: صاحب الزمان
صاحبی:	قسم انگور.
صبح خانی:	اسم زردآلو.
صدقت شوم:	قربانت شوم

ط

طاق شدن طاقت:	تمام شدن طاقت.
طرف بستن از چیزی:	فائده اندوختن از آن چیز.
طُغُل شدن:	مرگ سلاطین چغتائی.

ع

عباسی:	زری که در وقت شاه عباس رائج شده.
عراق:	گوشه موسیقی.
عرق ریختن:	کنایه از محنت بسیار.
عروسك:	قسم شیرینی ولایت.
عنقای مُغرب:	به ضم میم و کسر را، سیمرغ.

غ

غالی: علی الهی را گویند و از روی مبالغه اثناعشریان را نیز.

ف

فخری: قسم انگور.

فراشی: باد کش.

فرزند اصفهان: باشندۀ اصفهان.

فن و فرج: مراد از داوهای کشتی.

ق

قایم آل عبا: ن.ك: حجة القایم.

قایم: ن.ك: حجة القایم.

قربانت روم: قربانت شوم

ک

کبوتر دم: بوسه.

کتخد: صاحب ده و رئیس و به روایتی صاحب خانه نیز محاوره است.

کوچك ابدال: مریدی که از دیگر مریدان در سال کمتر بود.

کوچك: مقام و شعبه موسیقی.

کین خواهی: انتقام طلبی.

گ

گاودیده: قسم انگور.

گردت روم: قربانت شوم

گردت گردم: قربانت شوم

گردن زدنی: کسی که کار نمایان از او به ظهور آید.

گردن شکسته: ن.ك: گردن زدنی

گرفتن: کون گرفتن است.

گل به جمالت: به معنی آفرین باد یا به این معنی که شیر و شکر در دهان تو.

ل

لوح خدائی: لوح محفوظ.

لوطی اللہی: به معنی شخص نادار که بجز خدا هیچ نداشته باشد.

م

ماست خیک: ماستی است که در خیک نگاهدارند.

متاع آبدار: متاع خوب و ناکاره.

مجدد الف ثانی: شیخ احمد سرهندی مرید خواجه باقی بالله نقشبندی.

ن

ناتلنگی: بی مروّتی.

نبریز: مقام و شعبه موسیقی.

نطعی تنبان: چرمین که پهلوانان هنگام کشتی بیوشند

نفس سوختن: کنایه از محنت بسیار.

نقش و گل: قسمی است از ترانه.

و

وکیل: لقب کریم خان پادشاه ایران.

ه

هرچه بدتر: به معنی کون بود. محاوره شده است.

همشهری: هم وطن.

ی

یال بسته راه رفتن: مراد از راه رفتن به کمال غرور و نخوت.

حواشی:

- ۱- نوش آبادی، فرهنگ نویسی فارسی در شبه قاره، ص ۱۹۶۴
- ۲- همان، ص ۱۹۶۵
- ۳- قتیل، نهر الفصاحت، صص ۵-۱۱
- ۴- دیکھی: مصطلحات و ارسته، چاپ ۱۳۰۵ق، مطبع نامی لکهنو
- ۵- قتیل، چهار شربت، ص ۵
- ۶- نوشاهی، کتابشناسی، صص ۱۴۲۷-۱۴۲۸
- ۷- منزوی، فهرست مشترك: ۱۳/۲۴۳۴

۸- ریو: ۷۹۵/۲، ۸۵۷-۸۵۸

۹- سبحانی، نصیری، ص ۳۰-۳۱

مآخذ:

- ۱- سبحانی، توفیق؛ نصیری، محمد رضا، "فهرست مجموعه فورت ویلیام کالج (کلکته) در کتابخانه آرشیو ملی هند، دهلی نو"، ضمیمه شماره ۸، نامه فرهنگستان، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، فروردین ۱۳۷۹ ش، تهران.
- ۲- قتیل، میرزا محمد حسن، چهار شربت، مطبع محمدی، لکهنو، ۱۲۶۱ ق/۱۸۴۵ م.
- ۳- همو، نهرا نصاحت، تصحیح و مقدمه نسیم الرحمان، انتشارات مجلس تحقیق و تالیف، گروه فارسی دانشگاه جی سی لاهور، ۲۰۱۵ م.
- ۴- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه های خطی پاکستان، جلد ۱۳، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد.
- ۵- نوش آبادی، تاج الدین، "فرهنگ نویسی فارسی در شبه قاره"، دانشنامه ادب فارسی- ادب فارسی در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادیش) جلد چهارم، بخش سوم، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ ش.
- ۶- نوشاهی، سید عارف، کتابشناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره (هند، پاکستان، بنگلادیش)، چهار جلد، چاپ اول، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۱ ش.
- ۷- وارسته، سیالکوٹی مل، مصطلحات وارسته، مطبع نامی لکهنو، ۱۳۰۵ ق.

